

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

Стаття присвячена аналізу основних підходів до визначення концепту. Розглянуто різні напрямки в осмисленні цього культурно-мовного феномена у сучасній лінгвістиці, серед яких когнітивний, лінгвокультурологічний, психо-лінгвістичний та ін.

Ключові слова: концепт, когнітивний напрям, лінгвокультурологічний підхід, антропоцентричний аспект, денотативний, сигніфікативний та ін. вектори.

Концептуальне осмислення дійсності почалося давно і триває понині. Людська думка спрямована на досягнення основних понять універсуму і буття, а відтак, визначення концепту залишається актуальною проблемою сучасної науки. Оскільки пізнання, з погляду когнітивної лінгвістики, є процесом породження і трансформації концептів, то вони посідають центральне місце в її категоріальному апараті. Водночас, виступаючи компонентами нашої свідомості і наших знань про світ, концепти є також предметами вивчення філософії, психології, соціології, етнології, лінгвокультурології й інших гуманітарних наук. Саме тому важливо узагальнити основні теоретичні засади, на яких ґрунтується інтерпретація концепту в сучасній лінгвістиці, та простежити основні підходи до його розуміння як лінгвоментального феномена.

Використання терміна «концепт» сягає ще середньовічної філософії (П. Абеляр, Т. Гоббс, У. Оккам), де він позначав створену розумом універсалію, яка узагальнює ознаки речей, містить важливу й актуальну інформацію. Вважається, що якраз середньовічний концептуалізм заклав фундамент для філософського тлумачення цього поняття.

Щодо лінгвістичного розуміння концепту, то воно, безперечно, формувалось під впливом філософії, логіки, культурології та інших наук, що зумовлює розмаїття поглядів на його особливості, природу. У лінгвістиці використання терміна «концепт» пов'язують із іменем російського вченого С. Аскольдова, який у статті «Концепт і слово», опублікованій у 1928 р., визначає його як «мисленнєве утворення, що

заміщує нам у процесі думки невизначену кількість предметів одного й того ж порядку» [Аскольдов: 269]. Отже, вчений розглядає концепт як певне психофізіологічне явище, як акт свідомості. Основну функцію заміщення науковець пояснює тим, що людина усвідомлює не весь об'єм поняття, а лише якусь актуальну для неї частину. Аспекти аналізу концепту, порушені С. Аскольдовим, могли значно розширити сферу його дослідження, особливо у плані історико-культурного розгляду проблеми. Проте через різні об'єктивні і суб'єктивні причини, одною з яких була ідеологія Радянського Союзу, він так і не завершив розпочатої роботи. Сам термін на тривалий час зникає з лінгвістичного лексикону, і тільки майже через півстоліття науковці повертаються до його вивчення. Насамперед термін «концепт» з'являється у працях когнітивістів, що працюють у галузі філософії мови. Активне використання його в когнітивній лінгвістиці зумовлене відсутністю в її категоріальному апараті потрібного терміна для позначення не тільки власне поняття, але й асоціативно-образних, емотивних та оцінних значень, притаманних певним лінгвальним величинам.

Активізації дослідницького зацікавлення концептом сприяла поява наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. праць Н. Арутюнової, О. Кубрякової, З. Попової, Й. Стерніна, А. Вежбицької, Р. Фрумкіної, В. Телії, Т. Радзієвської, О. Селіванової, В. Карасика, С. Воркачова, В. Маслової, В. Манакіна, В. Кононенка та ін. Проте «лінгвістичне відродження» концепту пов'язують передусім із науковими розвідками Д. Лихачова і Ю. Степанова, що послужили поштовхом у становленні нових підходів до вивчення концепту в лінгвістиці.

Про концепт сьогодні пишуть дуже багато, але, як і раніше, визначають його по-різному. Частина дослідників розуміє його широко як універсальну сутність, що формується у свідомості на базі безпосереднього чуттєвого досвіду, безпосередніх операцій людини з предметами, а також на основі мовного спілкування та взаємодії з уже сформованими концептами (З. Попова, Й. Стернін). Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах інтерпретації концептів. Зокрема, акцентуючи на тому, що вони часто позначені етнокультурною специфікою (С. Воркачов), оточені емоційним, експресивним, оцінним ореолом (В. Масловова), що через них культура входить у ментальний світ людини (Ю. Степанов) тощо. У визначеннях одних науковців реалізується психолінгвістичний підхід, згідно з яким концепт – це

базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, залежне від закономірностей психічного життя людини (О. Залевська), в дефініціях інших – аксіологічний, що актуалізує уявлення про концепт як носія і виразника етнічно зумовлених нюансів світоосмислення, світочуттєвості та світооцінки (І. Голубовська).

Загалом, розбіжності у тлумаченнях концепту лише підтверджують той факт, що концепт входить у понятійний апарат одразу декількох галузей лінгвістики, що, в свою чергу, зумовлює і різноманітні підходи до його вивчення.

Найактивніше використовується термін «концепт» у когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології, об'єктом дослідження яких виступає картина світу – національна, індивідуально-авторська, концептуальна, оцінна тощо.

Представники лінгвокогнітивного напрямку інтерпретують концепт як одиницю оперативної свідомості, як глобальну мисленнєву одиницю, що являє собою квант структурованого знання, відображає предмет реального чи ідеального світу та зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вербально означеному вигляді (О. Кубрякова, З. Попова, Й. Стернін, О. Бабушкін та ін.).

Подібне розуміння концепту простежуємо й у визначеннях, запропонованих українськими мовознавцями. Так, О. Селіванова інтерпретує його як «інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» [Селіванова: 256]. Інакше кажучи, у когнітивній лінгвістиці оперують концептом, який зазвичай охоплює знання, думки, уявлення середньостатистичного носія мови про певний реальний чи уявний об'єкт.

Щодо лінгвокультурологічного підходу, то він базується на розумінні концепту як посередника між людиною і культурою, хоча науковці й указують на різні сторони цього посередництва (Д. Лихачов, Ю. Степанов, Н. Арутюнова, С. Нікітіна, С. Ляпін, М. Алефіренко, В. Карасик та ін.). Одним із найвичерпніших визначень, зорієнтованих на лінгвокультурологічний аспект, є дефініція Ю. Степанова: «Концепт – це наче згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – проста,

звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [Степанов: 43].

Сучасна лінгвокультурологічна наукова парадигма зорієнтовує дослідників на інтегроване розуміння концепту, запропоноване, на наш погляд, представниками Волгоградської школи: «Концепт – умовна ментальна одиниця, спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості і культури» [Карасик, Слышкин: 75]. Він належить колективній чи індивідуальній свідомості, детермінується культурою (тобто є ментальною проекцією елементів культури) і опредмечується в мові. Отже, концепт – це «одиниця колективного знання / свідомості, що відсилає до вищих духовних цінностей, має мовне вираження й позначена етнокультурною специфікою» [Воркачев: 68].

Позитивним моментом є те, що саме у межах лінгвокультурологічного підходу, як зауважує В. Іващенко, актуалізуються етноцентричний, антропоцентричний, аксіологічний та деякі інші аспекти [Іващенко: 24-32]. Так, виділення концепту як ментального утворення, позначеного лінгвокультурною специфікою, – це закономірний крок у становленні антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання, покликаної повернути людину у центр світобудови, тобто повернути їй статус «міри усіх речей», що, в свою чергу, знову активізує дослідницьке зацікавлення до особи, зокрема мовної особистості. Структуру такої особистості описували А. Вежбицька, Ю. Караулов, С. Воркачов, В. Нерознак та ін. Досить часто у тлумаченнях концепту акцентують увагу на оцінності, оцінці, зауважуючи, що коли про якийсь феномен носії культури можуть сказати – це добре (погано), то цей феномен формує у відповідній культурі концепт [Карасик, Слышкин: 77].

В україністиці відповідні моменти у тлумаченні концепту репрезентує дефініція Т. Космеди, згідно з якою він інтерпретується як «згусток культурно-національної інформації, зафіксований у мові», а мовленнєва особистість – як «синтез духовно-моральних якостей, оцінок і форм їх словесного вираження». Інакше кажучи, «концепт охоплює весь зміст слова (і денотативно-сигніфікативний, і конотативний, і ширше – прагматичний), а мовленнєва особистість як носій певної культури відображає явища об'єктивної дійсності з ментальної позиції» [Космеда: 153].

Чимало лінгвістів прагне узагальнити відомості про концепт, систематизувати основні підходи до його розуміння. Так, наприклад, В. Маслова визначає три таких підходи. Перший із них яскраво демонструють погляди Ю. Степанова, який основну увагу при розгляді концепту зосереджує не на його лінгвальному, а на власне культурологічному аспекті. При цьому культура уявляється передусім як сукупність концептів і відношень між ними. Представники другого підходу, зокрема Н. Арутюнова та її школа, основним засобом формування змісту концепту вважають семантику мовного знака, дещо недооцінюючи ту частину інформації, яку у психіці репрезентують ментальні явища іншого типу – образи, картинки, схеми. Прихильники третього підходу (Д. Лихачов, О. Кубрякова) стверджують, що концепт є посередником між словами і дійсністю [Маслова: 32].

Дещо інші напрямки в осмисленні культурно-мовного феномена «концепт» у сучасній лінгвістиці виявляє київська дослідниця Н. Слухай. Зростання наукових зацікавлень аналізованим поняттям вона пояснює появою в останні 5-8 років численних праць як у русистиці (Т. Булигіна, Л. Панова, К. Яковлева та ін.), так і в україністиці (Т. Радзівська, Л. Белєхова, О. Тищенко та ін.), що дозволяє виділити чотири найбільш продуктивні підходи до вивчення концепту. Перший – системно-мовний – полягає в осмисленні концепту в єдності його системно-мовних вимірів по лініях синтагматики, парадигматики та асоціативних зрізів, що дає змогу відтворити типові пропозиції, в центрі яких знаходиться певний концепт (Г. Джинджолія). Другий – денотативний – зорієнтований передусім на опис позамовного корелята пропозиції – ситуації і передбачає складання переліку тих корелятивів пропозицій, які санкціонують коректне використання концепту (О. Кошелєв). Сутність третього, сигніфікативного, підходу полягає в осмисленні аналізованого феномена через аналіз його сигніфікативного поля в єдності складових енциклопедичних і лінгвістичних компонентів або ж в єдності профанних, секуляризованих, і міфопоетичних, насамперед етнічних – язичницьких і християнських, смислів, а також через спрощену сітку універсалій бінарних, тернарних, черверичних і подібних систем. У межах цього підходу можна виділити такі варіанти, як: лінгвоенциклопедичний (С. Воркачов), лінгвоміфопоетичний (Л. Панова) та наївно-мовний, або семантичних примітивів (О. Шмельов). І четвертий підхід, функціонально-прагматичний, ґрун-

тується на досвіді парафразування концепту в умовах втрати опорною лексемою соціально закріпленого в традиційних контекстах значення й набуття нових семантичних зв'язків у нетрадиційних синтагмах (Т. Радзівська). Важливим є висновок Н. Слухай про те, що розглянуті співвідносні підходи, які часто перетинаються, є комплексними і дають змогу глибше пізнати природу концепту [Слухай: 462-470].

На думку К. Голобородька, при вивченні концепту актуалізуються, крім лінгвокультурологічного, ще декілька підходів. Перший вивчає взаємодію психічних та мовних структур (В. Красних, Р. Фрумкіна), за другим – семантика мовного знаку вважається єдиним засобом формування змісту концепту (М. Алефіренко, Н. Аругюнова), згідно з третім – концепт виникає внаслідок зіткнення значення слова з особистим національним досвідом людини (Д. Лихачов, О. Кубрякова) [Голобородько: 298].

Чотири напрямки наукового осмислення концепту у сучасній парадигмі лінгвоенциклопедичного знання визначає В. Іващенко: лінгвологіко-філософський, частково представлений у працях С. Аскольдова, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, К. Голобородька та ін.; психолінгвістичний, пов'язаний з іменами І. Мельчука, Г. Щура, С. Нікітіної, а також А. Вежбицької, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Е. Рош й ін.; лінгвокультурологічний, репрезентований у працях С. Воркачова, В. Карасика, Н. Слухай, В. Жайворонка і лінгвопсихологічний, експлікований у дослідженнях В. Дем'янкова, О. Залевської [Іващенко: 7-47].

Загалом науковці виявляють різну кількість аспектів, релевантних для з'ясування природи концепту. Так, зважаючи на вживання його у системі понять сучасної науки, Ж. Краснобаєва-Чорна визначає аж сім таких аспектів: логіко-філософський (Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге), власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), лінгвістичний (В. Гак, В. Звегінцев, О. Тараненко), лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, В. Красних, В. Маслоva, В. Іващенко), когнітивний (О. Кубрякова, З. Попова, Й. Стернін, В. Дем'янков), психолінгвістичний (О. Залевська, О. Селіванова, Л. Лисиченко, В. Старко) та літературно-культурологічний (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська). Зазначена поліаспектність свідчить про складну і багатогранну природу самого концепту і наукових знань про нього [Краснобаєва-Чорна: 67].

Проведені спостереження засвідчують, що термінологічний статус концепту, який функціонує на стику кількох наукових дисциплін,

визначають різні напрямки його осмислення. Започаткований свого часу у філософії, пізніше термін набуває поширення у психології та лінгвістиці. При цьому наукове осмислення його модифікується, з одного боку, в напрямі взаємодії лінгвістики з психологією, культурологією, етнологією та іншими галузями, з другого – внаслідок тих змін, які відбуваються в ціннісних орієнтаціях самих науковців, тобто пов'язаних із змінами наукових парадигм. Проблема систематизації основних напрямків наукового осмислення поняття концепту у сучасній парадигмі лінгвоенциклопедичного знання потребує ще свого вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

- Аскольдов: Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Под ред. проф. В.Н. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-280.
- Воркачев: Воркачев С. Г. Языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
- Голобородько: Голобородько К. Когнітивна лінгвістика: дослідницький інструментарій та моделювання концептосфери митця // Науковий вісник ХДУ. Сер. «Лінгвістика»: Зб. наук. праць. – Вип. IV. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. – С. 295-300.
- Іващенко: Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 326с.
- Карасик, Сльшкін: Карасик В. И., Сльшкін Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. научн. тр. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.
- Космеда: Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
- Краснобаєва-Чорна: Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе концепт // Українська мова. – 2006. – №3. – С. 67-79.
- Маслова: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
- Селіванова: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

Слухай: Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену // Мовні та концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. – К.: ЛОГОС, 2002. – №7. – С.462-470.

Степанов: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Изд-во 2-е, исп. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.

Tetyana Vilchynska. The main ways of concept definition in linguistic paradigm.

The article is dedicated to the analysis of the basic approaches to determination of concept. Different directions in the comprehension of this cultural and linguistic phenomenon in modern linguistics are considered, among which are cognitive, cultural and linguistic, psycholinguistic and other.

Key words: concept, cognitive direction, cultural and linguistic approach, anthropocentric aspect, denotative, signifying and other vectors.

УДК 81.42

Петро Мацьків (Дрогобич)

КОНТРАРНА ОПОЗИЦІЯ ДОБРО/ЗЛО В КОНТЕКСТІ БІБЛІЇ

У статті розглянуто контрарну опозицію добро/зло крізь призму біблійного тексту. Проаналізовано функціональні синонімічні кореляти лексем добро, зло як діяльнісні характеристики Бога.

Ключові слова: бінарна опозиція, семантична опозиція, добро, зло.

Сучасне українське мовознавство розвиває теорію лексичних номінацій, співвіднесених з одним або більше мовними знаками – синонімічними корелятами, словами-опозиціями, що досліджуються з погляду об'єктивації «квантів» знань у мовному просторі, способів їхньої репрезентації в дискурсах та специфіки онтологічних, лексико-семантичних зв'язків у системі мови (О. Селіванова, С. Жаботинська, В. Ужченко, В. Жайворонок, В. Кононенко, О. Кагановська, Т. Космеда, М. Скаб, С. Запольських, О. Цапок, О. Єфименко, О. Кузьміна, Я. Прихода, В. Старко, О. Лисицька,